

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՔԻՒՐԴԵՐԸ*)

V

Այժմ աւգօի ցեղապետ Զափար աղան ամբողջ Ատրպատականի ուշադրութիւնն է գրաւել: Ազգաբնակութեան խօսակցութեան միակ առարկան նա է կազմում:

Նրա կողոպուտը և ասպատակութիւնը աւելի ու աւելի սանձարձակ, աւելի ու աւելի յանդուգն ու ծայրայեղ բնաւորութիւն են կրում: Պարսից կառավարութիւնը այլևս չկարողանալով տանել այդ՝ մի քանի անգամ զօրք է ուղարկել նրան բնաջինջ անելու նպատակով:

Բայց ո՞վ է Զափար աղան. դրան պատասխանելու համար սկսենք քիչ հեռուից:

Աւգօի ցեղը ընդհանրապէս նշանաւոր դերք և հեղինակութիւն է վայելում Պարսկաստանի քիւրդերի մէջ: Այդ ցեղի աշխրէթները յայտնի են ոչ միայն իրանց քաջութիւնով, յանդուգն կռիւներով, որ շատ անգամ առասպելական և խորհրդաւոր դոյն են ստանում ժողովրդի բերանում, այլ և՛ համարւում են սիրուած, ազնիւ ցեղից. նրանք լժողովներ են:

Առաջին կռիւը պարսից կառավարութեան հետ տեղի է ունեցել հռչակաւոր Ալի աղայի ցեղապետութեան օրով:

Դեռ մի քանի տարի էր, ինչ մեռել էր Իսմայէլ աղան, Ալիի հայրը: Աւգօի ցեղը Տաճկաստանից եկել է Պարսկաստան և բռնել է Ճարան Իսմայէլ աղայի ժամանակ, մօտ վաթսու-նական թուականներին:

Հէնց առաջին օրերից, երբ Աւգօի ցեղը եկաւ Ճարա և տեղը ամրացրեց, նա վարում էր գրեթէ անկախ դրութիւն, չէր ուզում ճանաչել պարսից կառավարութեան գերիշխանութիւնը: Իսկ այս հանգամանքը աւելի խիստ բնաւորութիւն ստացաւ և աչքի դարձեց մանաւանդ Ալի աղայի ցեղապետութեան ժամանակ: Քանի՜-քանի անգամ պարսից կառավարու-

*) Տես «Մուրճ», № 6.

Թիւնը նրան կանչել է Թաւրիզ և Թէհրան, բայց նա միշտ էլ արհամարհել է և կտրուկ ու բացարձակ մերժել է կառավարութեան պահանջը: Սրանից զատ՝ Ալի աղան պարբերաբար յարձակուում էր մօտակայ գիւղերի վրայ, թալանում, կողոպտում, սպանում...

Ահա այս յանդուգն քիւրդին և նրա բոյնը բնաջինջ անելու համար էր, որ կառավարութիւնը կազմակերպել էր այդ կռիւը:

Պարսից կառավարութեան թելադրութեան և դիմումի համաձայն Տաճկաստանը ձերբակալում է Ալի աղային Բաշղալայի մօտերքը և յանձնում պարսից կառավարութեան, որ բերում է նրան Թաւրիզ և բանտարկում: Թաւրիզ են բերում նաև Ալի աղայի երկու կանանց: Ամբողջ երեք տարի Ալի աղան մնում է բանտում: Քիւրդերի ցեղային բնոյթը բնորոշող փաստ են պատմում նրա բանտային կեանքից:

Այդ ժամանակ Ալի աղան լինում է մօտ Եօթնասուն տարեկան, գուցէ և աւելի, մազերը ճերմակած, թէև առօրեութիւնը տեղը՝ Բանտապեար ինչ որ լպիրշ ակնարկ է անում Ալի աղայի կնոջ վերաբերմամբ, իհարկէ՝ բանտի մէջ: Ալի աղայի խոր ընկած աչքերը փայլատակում են, արիւնը խփում է դուռը, նա սեղմում է ջլուտ ձեռները և ուժգնութեամբ քաշում հանում է գետնից ահագին երկաթը, որին ամբարցած էր ձեռքի շղթան, և այնպէս է խփում բանտապետի գլխին, որ խսկոյն մահանում է: Այս փաստը յայտնի է ամբողջ Ատրպատականին, ամենքը պատմում են առանձին յափշտակութեամբ և երկիւղածութեամբ:

Ալի աղան բանտումն էլ սեռնում է:

Մահմուդ աղան, Ալի աղայի որդին, դնում է Թաւրիզ, բերում է և ճարայում հանդիսաւոր կերպով թաղում:

Ալի աղան հոչակ և անուն է հանել ոչ միայն պարսից կառավարութեան դէմ մղած իր հերոսական և ըմբոստ կռուով, այլ և նա մի շարք ընդհարումներ է ունեցել Տաճկաստանի քիւրդերի հետ և միշտ էլ յաղթող է դուրս եկել: Այդ ընդհարումների շարքում ամենանշանաւորը և փայլունը կազմում է Ըմար (Շարաֆ Բէյի հայրը) և Դրբէ աղաների դէմ մղած կռիւը:

Ալի աղան թողնում է երկու որդի՝ Մահմադ և Թամըր: Աւգօրիների գլուխ է անցնում մեծ որդին, Մահմադ աղան: Նա բնակութիւն է հաստատում Սոմայում: Շուտով կռիւ է ծագում Մահմադ աղայի և կարդտը քիւրդերի մէջ: Մահմադ աղան չկարողանալով դէմ դնել կարդտներին զօրեղ ուժին՝ յետ է:

քաշուում և անցնում է տաճկական հողը: Օսմանեան կառավարութիւնը ընդհանրապէս հաճութեամբ և զրկարաց ընդունում է հալածուող քիւրդ ցեղապետներին և տեղ է տալիս սահմանազլխում, որոնք կազմում են մի տեսակ պատնէշ տաճիկ պետութեան համար զրսի «աւերիչ» հոսանքի հանդէպ: Եւ իսկապէս Մահմադ աղան էլ ուրախութեամբ ընդունում է, և ապաստան է տրւում մի հայաբնակ գիւղ: Բայց նա երկար չի մնում իր նոր ապաստանում և անցնում է Վան, ուր սիրալիր կերպով ընդունւում է Համիդ փաշայի կողմից: Մահմադ աղայի հետ լինում է և նրա եղբայրը՝ Ըմար աղան: Նրանք երկար անկարող են լինում մնալ Վան և 1893 թուին նորից անցնում են Պարսկաստան ու զոռով հաստատւում նորից իրանց հօր հողի վրայ՝ Ճարա: Եւ կառավարութիւնը ստիպուած էլի Ճարայի հաքիմութիւնը յանձնում է աւդօի ցեղին, Մահմադ աղային: Իսկ երկու տարի յետոյ, 1895 թուին, Մահմադ աղան և նրա որդի Զաֆարը կանչւում են Թէհրան, մի խոշոր գումար տուգանք է (Չառմա) նշանակւում կառավարութեան կողմից նրանց անցեալ յանցագործութիւնների համար, խալաթ և շքանշաններ *) են տալիս և ճանապարհում Սալմաստ՝ Ճարա նստեցում:

Այսքանից յետոյ Մահմադ աղան աւելի է երես առնում և աւելի սանձարձակ դառնում իր ասպատակութիւնների մէջ: Եւ երբ նրան ու Զաֆար աղային կանչում են Դելիման, Սալմաստի կենտրոնական բաղաքը և պահանջում են Թէհրանի նշանակած տուգանքը, նրանք կտրուկ և յանդուգն կերպով մերժում են կատարել դատաւորի պահանջը: Անմիջապէս հէնց Դելիմանում կռիւ է առաջանում քիւրդերի և դատաւորի մէջ: Պարսիկներից սպանւում են 2—4 սարվազ, իսկ քիւրդերը մի զոհ տալով՝ շտապում են Ճարա:

Այդ օրից էլի խիստ լարւում է պարսից կառավարութեան և աւդօի աշիրէթի մէջ յարաբերութիւնը: Կառավարութիւնը մեծ ուժով գնում է Ճարայի վրայ, Հարկ է զգացւում կռուի դաշտ հանել նաև Թնդանօթի Գիւրդերը գրաւած լինելով ամուր դիրքեր՝ մեծ հարուած են տալիս պարսից զօրքին և չնչ թոյլ տալիս բարձրանալ լեռները: Միքանի անգամ քիւրդերը յետ

*) Առհասարակ դա Պարսկաստանում ընդհանրացած երևոյթ է: Եթէ շատեք միշտ, գէթ յաճախ, պաշտօնանկ արած կամ յանցանքի մէջ բռնուած պաշտօնեային՝ կանչում են Թաւրիզ, անպատում են, բանտարկում, տուգանքի ենթարկում և ապա սիրալիր ընդունելուց յետոյ խալաթ տալիս ու ճամբում իր պաշտօնին:

են մղում զօրքին: Մի յարձակման ժամանակ, ինչպէս պատմում են, Մահմադ աղան և Ջաֆար աղան վերցնում են մի թնդանօթ, և իւր թէ մի-երկու օր պահելուց յետոյ լուր են ուղարկում զօրքի ընդհանուր հրամանատարին, ը գան տանեն, քանի որ իրանց պէտք չէ:

Անկարող լինելով երկար դիմադրել՝ Մահմադ աղան դիշերով Ջաֆար աղայի հետ անցնում են տաճկական սահմանը: Պարսիկները նորից գալիս և տիրում են Ճարան:

Այս դէպքից միքանի ամիս յետոյ սկսւում է ֆէդայիների արշաւանքը տիւրանոչակ Շարաֆ բէյի վրայ: Քիւրդերին օգնութեան է գնում և Ջաֆար աղան: Նա մի երկու տեղ կռուի է բռնւում ֆէդայիներին հետ. մի ֆէդայու ղնդակ վիրաւորում է նրա երեսը. սպին մինչև այժմ էլ պարզ նշմարելի է:

«Արշաւանքից» յետոյ տաճիկ կառավարութիւնը Ջաֆարին իր հօր հետ միասին հաստատում է Ուանիկ: Նրանք շատ էլ երկար չեն կարողանում մնալ այնտեղ: Նրանք ընկնում են երեսի վրայ, անտէր. կառավարութիւնը առանձին ուղարկութիւն չի դարձնում, հնարաւորութիւն չին ունենում իրանց պահանջներին բաւարարութիւն տալու, ծառաներն էլ կամաց-կամաց հեռանում են նրանցից: Ներանց վիճակը դառնում է անտանելի: Նոր ներկայ շահ Մուղաֆէր-էդդինը կատարում էր իր առաջին ճանապարհորդութիւնը դէպի Եւրոպա (1900), Ջաֆար աղան շտապում է ընդառաջ, գնում է Ջուլֆա, ներկայանում է սադրազամին, պարզում է իր վիճակը և խնդրում է ապաստան: Սադրազամի կողմից յարգւում է նրա խնդիրը, և նորից իրաւունք է տրւում վերադառնալ Ճարա:

Ճարա հասնելուն պէս Ջաֆար աղան կանչում է հօրը. բայց վերջինս մերժում է, առարկելով. «Այժմ դու կը լինես մեծը, էլ ինչո՞ւ եմ դալիս. դա ինձ համար անպատուութիւն է. բոլոր ծառաները քո շուրջը կը խմբուեն, և ես մենակ կը մընամ»: Էլի միջանի անգամ թախանձում, աղաչում է հօրը, որ համաձայնի գալ խոստանալով ցեղապետութիւնը նրան յանձնել: Մահմադ աղան վերջիվերջոյ համաձայնում է: Ջաֆար աղան հանդիսաւոր և փառաւոր ընդունելութիւն է ցոյց տալիս, բաւական տարածութիւն գնում է դիմաւորելու և առօք-փառօք բերում է Ճարա:

—Ահա Ճարաս, ասում է Ջաֆար աղան. ինչպէս քեզ հանեցի այստեղից, այնպէս էլ բերի, թող քեզ լինի. այսուհետև դու աղա, ես էլ քո ծառան:

Բայց նրանք՝ հայր և որդի՝ միայն երկու-երեք ամիս են

սիրով և համերաշխ ապրում։ Սկսում են նորից գծաութիւններ, Դրանց յարաբերութիւնը աւելի լարում և սուր կերպարանք է ստանում նամանականդ այն ժամանակ, երբ Զաֆար աղան մի կնոջ բռնաբարում է, իսկ հայրը նախատում է նրան։ Հայր և որդի խիստ ընդհարում են իրար հետ, նոյնիսկ ծեծում են։ Երկուսն էլ լինում են անզէն։ Մահմադ աղան ամբողջ մի դաստա մազ է հանում որդու քեաքիւլից։ Այդ ընդհարմանը մամնակցում են Մահմադ աղայի երկու որդիները՝ Շաքուր և Սմտկօ։ Սմտկօն թեթև կերպով վիրաւորում է Շաքուրին, և այդ կսիւր վերջանում է նրանով, որ հայր և որդի բաժանւում են, Սմտկօն հետևում է Զաֆարին, իսկ Շաքուրը՝ հօրը։

Դրանից յետոյ ամբողջ հրապարակը մնում է Զաֆար աղային, որ դառնում է միահեծան տէր, իշխող։ Նա աւելի ու աւելի ամրացնում է իր դիրքը, հետզհետէ ստուարացնում ծառաների և կռուողների թիւը, զինում նրանց կանոնաւոր զէնքերով և սկսում կողոպուտը, ասպատակութիւնները, սպանութիւնները... Նա յարձակում է մօտակայ գիւղերի վրայ, զարկում տանում նախիրը, ոչխարի սուրուն, ժողովրդին անընդհատ պահելով զարգանդի, դողի մէջ. ճամբորդներին և գիւղացիներին բռնում, թալանում, յանդգնում է յարձակուել, այն էլ միջանի անգամ, Սալմաստի կենտրոնական քաղաքի վրայ, ոչխարն ու տաւարը տանում, այն էլ ցերեկով։ Նա յաճախակի գնում է Տաճկաստան, ահագին քանակութեամբ մալ զարկում բերում այստեղ, ծախում շատ աժան գներով, իսկ այստեղից էլ տանում Տաճկաստան, վաճառում։ Զափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասեմ, որ այս մի տարուայ ընթացքում միայն Տաճկաստանից բերած կը լինի մօտաւորապէս 20,000 թումանի մալ, նոյնքան էլ, գուցէ և աւելի, կարելի է հաշուել Պարսկաստանից, գլխաւորապէս Սալմաստից։

Դեռ անցեալ տարուանից կառավարութիւնը միջոցներ էր խորհում նրան բռնելու։ Մաջիդ-ուլ-Սալթանէի պատրաստած թակարդը, որի մէջ ընկաւ մամադիւնների ցեղապետ Ըմար աղան, իսկապէս պատրաստուած էր Զաֆարի համար։ Հէնց այդ դէպքից յետոյ Զաֆար աղան աւելի զգուշացաւ, սկսեց ուշ-ուշ գալ Դելիման և գալիս էլ ունենում էր մօտ 20—30 զինուած քիւրդեր, իսկ թալանի, կողոպուտի և սպանութիւնների մէջ էլ աւելի կատաղի, անխիղճ և անողոր դարձաւ։ Օր չէր անցնում, որ լուր չհասնէր մի որևէ թալանուած գիւղի մասին։

Ահա այս բոլորը վերջապէս համբերութիւնից հանեցին պարսիկ կառավարութեան և ձեռնարկեցին մի վճռական բան

անհլու: Դեռ այս ապրիլից սկսած կամաց-կամաց Սալմաստ էին լցւում հետեակ և գլխաւորապէս ձիաւոր զօրք. և գալիս էին անընդհատ Թաւրիզից, Նարաղաղից, Մաւուից, Ուրմի-ից, Մարանդից, շահսէօվանները, Ատրպատականի ամենա-քաջ, հոշակուած և ընտիր համարուած կռուողները: Իսկ թէ ինչի համար էին հաւաքւում, լցւում Սալմաստ, յայտնի չէր որոշակի, միայն պտտում էին տարբեր, թերեղէմ հնթա-դըրութիւններ և կարծիքներ: Ընդհանրապէս նկատելի էր այն, որ պարսիկների սկսած գործը շատ լուրջ էր և տարւում էր լուռ, խելացի կերպով: Միայն կռուից մէկ թէ երկու օր ա-ռաջ պարզուեց նրանց միտքը:

Ջաֆար աղան շրջանկատ մարդ է. նա անտարբեր աչ-քով չէր նայում պարսիկների այդ շարժումների, խուլ պատ-րաստութիւնների վրայ: Նա պահում է լրտեսներ, որոնք ամեն ինչ ճշտութեամբ հաղորդում են նրան:

Զօրքերի ընդհանուր հրամանատար Սէֆուլ մամալիքը յուլիսի 17-ին Ջաֆար աղային կանչում է Դիլիման տեսակցե-լու և մի քանի կարևոր հարցերի մասին խորհրդակցելու պատը-րուակով, բայց իսկապէս ծուղակը գցելու նպատակով: Ջաֆար աղան բացարձակ մերժում է, և երկուստեք համաձայնութեամբ տեսակցութեան վայր է նշանակւում Դիւլիզան գիւղը, որը $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռու է Ճարայից, իսկ մօտ 1 ժամ Դիլիմանից: Տեսակ-ցութիւնը նշանակուած էր յաջորդ օրը, սեպտեմբերի 18-ին, առաւօտեան ժամի 9-ին:

Նախօրօք Դիւլիզանի մի շարք կարևոր տեղերում զի-նուորներ է նշանակւում, ինչպէս և ճանապարհի որոշ կէտե-րում, և դրանց կարգադրուած է լինում կենդանի ձերբակալել Ջաֆարին կամ հակառակ պարագային ուղղակի սպանել:

Եւ իսկապէս Ջաֆար աղան նշանակուած ժամին մօտ 20—25 քիւրդերով մօտենում է Դիւլիզանին: Մի քիւրդուհի, ինչպէս պատմում են, յայտնում է պարսիկների որոգայթի մասին, միւս կողմից էլ զինուորներն սկսում են զանազան կողմերից գնդակներ արձակել: Ջաֆար աղան յետ է դառնում և կռուելով հեռանում: Պարսիկներից սպանւում են երկուսը, իսկ քիւրդերից և ոչ մէկը: Այդ անաջող դէպքը խիստ իրարան-ցում է առաջացնում Դիւլիզանում բանակի մէջ, նոյնը և Դի-լիմանում: Մի յիսնապետ միայն իր զինուորներով համաձայ-նում է հետեւել նրան, բայց շատ չանցած՝ ընկնում է, իսկ բո-լոր զինուորներն էլ փախչում են Դիւլիզան:

Դիլիմանում սարսափելի խառնաշփոթութիւն առաջացրին այդ լուրերը:

Այս անաշուղ դէպքերի տպաւորութիւնը թաւրիզի վրայ էլ ազդեց. վալիաթը հեռագրով խիստ կարգադրում է «կամ Ջաֆարի դուռը և կամ Սէֆուլ մամալիքի»։ Յաճախ չի պատահում նման կտրուկ, խիստ և որոշակի կարգադրութիւններ իրանի աշխարհում։ Թագաժառանգը միայն այդ կարգադրութեամբ չի բաւականանում։ Նրա հրամանով էլի նոր ուժեր են ուղարկւում զանազան կողմերից լաւ հրացաններով զինուած, իր պալատի քէշիկչիքաշուն էլ ուղարկում է ընդհանուր զօրքի հրամանատարութիւնն ստանձնելու։ Կռիւը հետզհետէ լուրջ և տաք բնաւորութիւն է ստանում։

Ամենախիստ կռիւը տեղի ունեցաւ յուլիսի 20-ին, Ճարայի մօտերը։ Քիւրդերը բռնել էին իրանց անառիկ դիրքերը, իսկ պարսիկները մօտենում էին բերդին և նրանց դիրքերին, թնդանօթով էլ միաժամանակ հարուածում բերդի ստորոտները և քիւրդերի բռնած վայրերը։ Կռիւը շարունակւում է գրեթէ ամբողջ օրը։ Պարսիկ բանակը չկարողանալով այլևս առաջ գնալ՝ տեղի է տալիս, կռուի դաշտում թողնելով ինչպէս ասում են՝ մօտ 30 դիակներ։ Քիւրդերի վնասը յայտնի չէ։ Թէև բոլորն էլ ասում են, որ Ջաֆար աղան ոչ մի զոհ չի տուել, բայց այդ զրականապէս զօրաւոր է պնդել, քանի որ քիւրդերը դիակները իսկոյն վերցնում են, չեն թողնում կռուի դաշտում։

Պատմում են, որ Ջաֆար աղան պարսիկ բանակի դէմ կռւում էր շատ աննշան ուժով։ Նրա կռուողների թիւը 50-ի չափ է եղել։ Նրա յանդգնութիւնները և քաջագործութիւնները չափազանցրած դոյներով էր հասնում մեզ, և նա աւելի հեղինակութիւն, հռչակ էր ստանում ազգաբնակչութեան աչքում։ Աւերում է բերդը, կտրտում նոյնիսկ սենեակների ապակիները և դռները, թողնում է ձարան և գիշերով հեռանում դէպի աահմանի բարձր դիրքերը, Շիփրանի մօտերը։

Յաջորդ օրը զօրքը մանում է ձարա, նա էլ միւս կողմից սկսում է աւերածն առաջ բերել։ Լաւ կողոպուտից յետոյ զօրքը հետամուտ է լինում Ջաֆար աղային։ Վերջին կռիւը տեղի է ունենում Շիփրանի մօտ, ուր Ջաֆար աղան գրաւած է լինում ամուր դիրք։ Պատմում են, որ կռուի ամենատաք ժամանակ, երբ թշնամու գնդակները կարկտի նման տեղում էին, Ջաֆար աղան նստած քարի յետեւ՝ թէյ էր խմում հանգիստ, անվրդով։ Այդ տեղ իբրեթէ միակ տաք կռուողը եղել է Սմտկօն, իսկ բոլորը միայն 11 հոգի են եղել։ Ջաֆար-աղան էլի հեռու է քաշւում, և պարսիկները ձեռնուռնայն վերադառնում են՝ լուր տարածելով, թէ նա անցել է տաճկական հողը։ Դեռ զօրքը ձարայից

չվերադարձած, Զաֆար աղայի մարդիկն էլի յարձակուում են մօտակայ գիւղերի վրայ և ամբողջապէս թալանում: Այան գիւղի ամբողջ մալը տանելուց զատ՝ սպանում են նաև 9 հոգի: Յարձակումներ եղան նաև Հին-քաղաքի, Վարդունի և Սարամերիկի վրայ: Միայն Սարամերիկում հայերը խիստ դիմադրութիւն ցոյց տուին: Եւ այդ բոլորը կատարւում էր հէնց ընդհանուր հրամանատարի ներկայութեամբ: Այժմ կամաց-կամաց ցրւում է դօրքը, իսկ Զաֆար աղան աւելի խրոխտացած և երես առած՝ առաջ է տանում իր ասպատակութիւնները և սպանութիւնները: Այժմ, եթէ պտտուող շրջակներին հաւատանք, պարսիկ կառավարութիւնը Զաֆար աղային է ուղղում յանձնել շարան:

Ե. ՖՐԱՆԳԵԱՆ